

Василій Ульяновський (Київ)

СМЕРТЬ КН. ВАСИЛЯ-КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО: ФІЗИЧНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ВИМІРИ

Князь Василь-Костянтин Острозький належить до історичних осіб, імена яких є своєрідними символами національної історії на-самперед України. Його звичний образ містить у собі риси водночас найбагатшого та найвпливовішого аристократа; мецената науки, культури, освіти; оборонця православ'я і чільного представника "русі" у Речі Посполитій. Цей застиглий образ зрідка доповнюється військовими подвигами князя в обороні Вітчизни та низкою інших, менших, але все ж позитивних рис. При цьому в історичній традиції різних народів та конфесій князь ніби перетягується на свій бік: до поляків і католиків як патріот Речі Посполитої та один з проєктантів ідеї об'єднання Церков; до литовських протестантів як симпатик і захисник їх прав на державному рівні, до литовської (в розумінні державної у Великому князівстві Литовському) еліти як прихильник самостійності Литви навіть після об'єднання ВКЛ з Польською короною. Але над усім цим однозначно превалує образ твердині православ'я, мецената і "некоронованого короля".

У цій статті ми не ставимо перед собою завдання творення власної „конструкції” образу кн. Василя-Костянтина Острозького. Говоритимемо лише про його смерть. Нехай читач не дивується цій темі та доволі нетрадиційному формулюванню самої назви статті. Автор має намір показати, як "фізичне тіло" Костянтина Острозького "переживало" життєві колізії, хворіло, відмовлялося служити й врешті упокоїлося. Духовний вимір смерті Острозького передбачає з'ясування, як його фізична смерть була сприйнята сучасниками, особливо з "православного табору". Ця "смерть патріарха" дуже багато значила і багато що змінила в житті цілої спільноти. Парадоксом виглядає при цьому те, що Костянтин Острозький дуже швидко потрапив до "комори, забутої історією". З чим це було пов'язано?

Однак спочатку розглянемо все ж питання про стан фізичного здоров'я князя та обставини його смерті.

Смерть Костянтина Острозького: фізичний вимір

Сучасний польський історик, автор кращої на сьогодні монографії про Острозького Томаш Кемпа стверджує, що хвороби князя були пов’язані із системою його харчування: князь ніби-то дуже любив застілля, добре попоїсти, тому мав надмірну вагу, що засвідчує його портрет. А під кінець життя він дуже схуд, хвороба точила його і свідчення тому – його вигляд на золотій медалі, де князь виглядає змордованим, із худим видовженим обличчям [35, 90]. Утім, парадний портрет князя навряд чи може слугувати мірою для його ваги та розмірів, як і зображення на медалі. Їх взагалі неможливо порівнювати, оскільки техніка, майстри та мета виконання цих мистецьких речей були різними. Тож залишається відстежити всі можливі листовні згадки про захворювання Костянтина Острозького, щоб скласти більш–менш достеменну “історію його хвороби”.

Насамперед звернімо увагу на зауваження Т. Кемпи, ніби К. Острозький мав хворіти дуже популярну на той час у середовищі європейських елітних кіл подагру. Свідчення тому дослідник віднайшов у стародруках другої половини XVI ст. з острозької бібліотеки, в яких ішла мова про лікування подагри [35, 90]. Нагадаємо, що в статті П. Сотніченка, на яку посилається польський вчений, Острозькій академії та князівській бібліотеці приписані книги із Острозької єзуїтської колегії пізнішого походження, шляхи збирання книг для якої нез’ясовані, а власницьких поміток не лише князя, але й діячів Академії на них немає. Відтак цей доказ щодо “популярної на той час подагри” та страждання на неї князя має бути визнаний сумнівним.

Першу згадку про серйозну хворобу князя Томаш Кемпа вбачає у намірі виїзду Януша Острозького з родиною до Італії та Іспанії 1593 р. (паспорт на цю поїздку був виданий Янушу Жигимонтом III 17 червня 1593 р.). На цій підставі польський історик стверджує, що Костянтин Острозький мав виїхати із сином “на південь Європи для порятунку здоров’я” [35, 211]. Нагадаємо, князь жодного разу не виїздив за межі держави, загалом дуже рідко подорожував до Вільно, Кракова, Варшави, Тарнова. Його виїзд на лікування мав би означати, що стан здоров’я Василя-Костянтина вкрай загрозливий. Між тим ми не маємо прикладів, щоб особи магнатів з Речі Посполитої такого рівня і віку у той час здійснювали подорожі для лікування та ще й в Італію та Іспанію. Острозький, як

правило, віддавав перевагу рідному Турову, де відпочивав і покращував стан здоров'я самим "повітрям" дитинства та усамітненням. Окрім того, Костянтин був старшим у роді, тож „вписування” його в паспорт сина було б уразою честі, та й Януш на це не міг піти.

Однак якщо ідею про плани Костянтина Острозького щодо лікування в названих країнах важко підтримати, то констатація його важкого фізичного стану в цей час все ж заслуговує на увагу. Додає тому – інформація кінця 1594 р. від самого князя, який писав (жовтень) зятю Криштофу Радзивілу “Перуну” про “надломлений, дуже тяжкий стан здоров'я”. А у грудні Василь-Костянтин навіть повідомляв, що “дуже, смертельно був хворий немалий час у Острозі, де лише з самої ласки та допомоги Божої почав потроху оклигувати” [12, 131]. Саме в цей час особливої гостроти набувають стосунки Острозького з козаками, і стан його здоров'я погіршується також інтенціями князя з цього приводу.

“Передсмертний стан” Костянтина Острозького надалі повторюватиметься досить регулярно, що підкреслює серйозність захворювання, як також недоліки лікування, чи взагалі відсутність засобів тогочасної медицини задля цього. Як правило, князь під час особливого загострення хвороби перебирався до Острога, ймовірно саме там проживав/проживали його лікар/лікарі, котрого/котрих він не возив за собою, а відтак звертався до їх послуг лише у критичних випадках.

Нині ми можемо назвати імена тих, хто лікував кн. Василя-Костянтина Острозького, принаймні, у певні періоди його життя. Перше за хронологією ім'я княжого лікаря дозволив встановити його заповіт, складений 6 січня 1586 р. Лікар просив кн. Костянтина Острозького “пана моего милостивого, которому я верне а цѣнотлве по увесь часъ живота служил, унижоними прозбами моими прошу абы его милость пан с прирѣжоное добротливости своее жоне и детькам моимъ...от всякихъ кривдъ, не допускаючи жадного утиску, боронити рачиль”. Цим “докторомъ ясневельможного его милости княжати Костентина Острозьского” був Раймундус Каркасон – доктор медицини і філософії Краківського університету. Він перебував на службі князю принаймні з 1570 р. і отримав за працю села Тростянець на Дубенщині та Добрин на Острожчині [25, арк. 317-318зв.]. Цей доктор-католик мав також “хлопця”-асистента Яна Кгелтовського і заповідав своєму зятю, доктору філософії і медицини Петру Ум'ястовському (чи не був і він в Острозі?) віддати юнака “на науку латинскую”. Свої книги

та інструменти Каркасона передав зятю. А дружині та дітям заповідав вислужений у князя маєток і гроші (мав кількох синів, відоме ім'я одного – Філіп та двох доньок, друга стала дружиною острозького підстарости Михайла Привередовського [26, арк. 632; 27, арк. 622-623 зв.; 28, арк. 447 зв.-448]). Розміри рухомого й нерухомого майна вказують на поціновування Острозьким послуг лікаря: як вже вказувалося, він отримав від князя фільварок Тростянець, на якому мав 500 золотих польських щороку; пашню, стадо (воли робочі й неробочі, корови, вівці, кози, свині) та землю в Добрині. Окрім того, у кн. Юрія Чорторийського Каркасон отримав 130 золотих польських, борг пана Марцина Прусиновського – 300 золотих польських (за заставу золотого ланцюга) та борг Хами-жида, дубенського орендаря – 200 золотих польських. Ця заборгована сума (500 золотих) заповідалася донці Маргариті. Окрім того, 500 золотих залишилося по смерті іншої бездітної доньки лікаря – Лукреції¹ [29, арк. 68 зв.-70; 19, арк. 77-80]. Отже, Каркасон, який багато років служив К. Острозькому (був уже такий старий, що не міг сам підписатися під документом: “для зешьлых моих лет и дьяля дрыження руки и тыи хоробе моеи”), постійно за лікування отримував грошову винагороду. Її розміри показуються, що князь часто звертався за послугами до лікаря, а отже, був досить хворобливим вже у 1570-1580-х рр. В останні роки життя Острозького його лікарем був відомий член Краківської академії Ян Лятош, який мешкав у самому Острозькому замку.

Тепер повернімося до хронології княжих недуг. Наступний випадок фіксує лист К. Острозького до К. Радзивіла від 11 грудня 1598 р.: воєвода повідомляв, що був тяжко захворів і поїхав на лікування до Острога, тепер же йому значно краще, а інформація про те, що у нього гарячка – неправдива [10, арк. 142-142 зв.]. Оскільки Януш Острозький повідомив про хворобу батька того самого адресата ще 30 березня, то, вочевидь, ця хвороба насправді була досить затяжною, і саме Януш стурбовано мав писати Радзивілу про гарячку у Василя-Костянтина [12, 340].

Чергова “передсмертна година” застала Костянтина Острозького наприкінці весни – улітку 1602 р. на гостині у Криштофа Радзивіла. 4 липня великий гетьман литовський повідомляв канцлера Яна Замойського, що київський воєвода “зліг (заморений) був тут у нас, але з ласки Божої віджив і тепер значно на здоров'я

¹ Приносимо щирі вдячність Людмилі Демченко за надання копії цього запису.

йому прийшла поправа” [35, 228]. Засвідчує початок прояву особливих ознак хвороби також намір Острозького поділити маєтки Дому між двома синами. У написаному ним листі до обох синів від 21 травня 1602 р. говорилося, що воєвода “на тот час в здоров’ю неспособний” [5, 71]. У березні 1603 р. онуки князя Костянтин та Юрій Янушовичі Заславські отримали дозвіл короля та паспорти на виїзд за кордон [32], однак дід не мав фізичної можливості поїхати з ними для лікування (послугуємося в цьому випадку запереченим вище припущенням Томаша Кемпи про можливість такої поїздки 1593 р.). Коли ж 2 грудня 1603 р. неочікувано помер наймолодший син Острозького Олександр, який один лише залишався православним і перебирав “вождівство” батька у православній Русі, Василь-Костянтин переніс великий нервовий стрес. На початку 1604 р. він був частково спаралізований (імовірно, стався інсульт), очікували його швидкої смерті [35, 228]. З цього часу князь практично не покидав Острога. Однак, Василь-Костянтин, вочевидь, мав добрий генетичний спадок і сильний організм: князь прожив ще чотири роки. Більше того, перед самою своєю смертю Костянтин Острозький писав Миколаю Радзивілу “Сирітці”, що перебуває у доброму здоров’ї. Про це ми знаємо з відповіді на лист князя Радзивіла від 15 лютого 1608 р. та з інформації онука Януша Радзивіла, який бачив діда на початку лютого, а також з листа старшого сина князя Януша до короля від 25 січня 1608 р. [12, 552; 17, арк. 37-38].

Отже, проблеми зі здоров’ям у князя якщо не почалися, то принаймні особливо позначилися з початку 1590-х років, тобто вже в досить поважному віці (після 65-ти років). До цього часу Острозький міг все ж вести досить активний спосіб життя, брати участь у справах державної політики, війнах, боротьбі за маєтки тощо. Але з початку 1590-х років ця активність згасає. Вона “вихлюпується” на емоційному рівні та почасти в спланованих діях у зв’язку з Берестейською унією та її наслідками. Однак стан здоров’я князя дозволяє інакше поглянути на його дії чи “млявість” у заходах (млявістю йому дорікали історики), зокрема щодо “справи Никифора”. Рухливість князя зводиться до мінімуму, і він розпочинає активно задіювати у всі свої справи синів – Олександра та Януша. Навіть у майже нерухомому, частково паралізованому стані Костянтин Острозький “діє” “руками” та “заявами” Януша – в сенаті, перед королем, у стосунках із союзниками та ворогами. Раптове поліпшення його стану в останній рік чи два життя вже не могло

спонукати 80-літнього князя до колишньої активності. Тим не менше, він жваво листується з сином Янушем, онуками та іншою ріднею, видає „лісти” (розпорядчі документи) та надає фундуші. Костянтин Острозький продовжує жити реальним життям, а не вегетативно існувати на “рослинному рівні”. Він зберігає світлу голову й пам’ять, дає поради й намагається бути в курсі всіх справ членів сім’ї. Фізична смерть князя не була пов’язана із його довгим лежанням на скорбному одрі, позбавленим інтересу до “світу” – його проблем та принад. Відтак, твердження, що зі смертю князя скінчилася ціла ера в житті Русі, зокрема її представницьких шляхетських органів (місцевих сеймиків), де Острозький домінував не лише діями та авторитетом, але й самою своєю могутньою постаттю-образом, є цілком слушною [36, 191].

Василь-Костянтин Острозький помер 13/23 лютого 1608 р. Найдетальнішу звітку про це залишив автор “Острозького літописця”: “Року 1608, місяця феврала дня 23, в суботу первую в пост великий, Василій князь Острозький, воєвода київський, умер і похован у Острозі того же року мая 17, которий бул великий милостник набоженства крецького, монастирі побудовал, маєтності понадавал, навіть і до міських церков маєтності надал, на шпиталь і школи місто надал Сурож з селами; бул богобойний, нищелюбивий, смиренний, приступний кожному і наубогшему; жил літ 84” [2, 131-132]. Звернемося до означень заслуг князя та їх послідовності далі, коли говоритимемо про “духовний вимір” смерті Острозького. Тут лише відзначимо лаконічність повідомлення про “фізичну смерть” князя: немає “ляменту” родини та підданих, немає опису поховання і т. ін. З огляду на лаконічність багатьох інформацій цього літопису, в цьому факті немає нічого дивного саме для цього джерела. Однак жодне інше джерело також не дає якого-небудь розгорнутого опису, подробиць, чи, принаймні, “плачу”. Лише надгробок князя містив обширний текст, де описувалися чесноти покійного (див. нижче). А деякі джерела повідомляли навіть іншу дату смерті Острозького – 18/28 лютого, яка визнана нині мало правдоподібною [35, 232].

Дослідники ще у 80-х рр. XIX століття висловлювали припущення, що Острозький помер 21 березня (лист Януша до Радзивіла написаний за десять днів по смерті князя – 31 березня, і там вказувалася призначена дата поховання – 27 квітня) [1, 175-177; 34, 128-129], або й навіть після 11 грудня 1608 р. (ця дата стоїть у фундуші на ґрунті Дубенському Спаському монастирю, надано-

му від імені Костянтина Острозького) [9, 511-512]. Ці припущення ґрунтувалися на “документальній пастці” датування копій та виписів, їх правильного прочитання та інтерпретації, а не протиріччі інформації оригіналів джерел. Дискусія потому ще довго продовжувалася² й набула нового витка під ювілей 300-ліття з дня смерті князя 1908 р. При цьому фактично лише С.Т. Голубев навів нове свідчення джерела: післямова до острозького видання “Часослова” 1612 р., де йшлося, що книга надрукована повелінням кн. Януша Острозького, батько якого кн. Василь-Костянтин помер 13 лютого 1608 р. у віці 81 рік: “Рок 1608 фев. 13 дня в субботу Феодорову преставися благочестивый княж Константин Василий Острозкий, жив лет 81. То был великий милостник набоженства грецкого. Положен в церкви съборной Острозкой” (ця інформація містилася наприкінці тексту) [8, 15-17].

В архіві Сангушків зберігся рукопис з коротким описом життя князя та його смерті, складеним судячи з усього католиком. Автор стверджував, що Острозький прожив 99 років (вочевидь, він справляв враження біблійного пророка з сивою бородою, старечою поставою та вимученим хворобою висхлим обличчям). Автор замітки писав латиною: “Уранці скликав своє оточення (свиту), закликав усіх бути наготові, стоячи біля його одра. Тоді дав знак. Був покликаний і Воронич, префект двору (маршалок -?), який мав особливу відзнаку (князя). Ми всі прийшли, змалювали (його) і помер ...” [33]. Важко говорити про автентичний запис очевидця. Однак саме знаходження цього тексту в архіві Сангушків засвідчує його походження з архіву Острозьких, а отже, спеціальне зберігання в родині наведеного опису. Знову зазначимо, що в останньому вислові ніби говориться про “зняття” образу покійного князя, з якого могла бути виготовлена посмертна маска. Втім, все це лише припущення, які ґрунтуються, окрім усього, й на довільності перекладу та розумінні означеного тексту.

Не лише дата й обставини смерті Острозького залишаються до кінця не з’ясованими, але навіть дата поховання Василя-Костянтина виявилася “проблематичною”. Як видно з цитати, “Острозький літописець” називав 17 травня. Але в листі Януша Острозького до Криштофа Радзивіла з Острога від 31 березня 1608 р.

² Див., наприклад: Лебединцев Ф. О дне смерти князя Василия-Константина Константиновича Острожского // Киевская старина. – 1888. – №10. – С.175-177. С. Кардашевич вважав лист від 11 грудня 1608 р. фальшивкою, або невірно прочитаною датою (Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa, 1913. – S. 128-129).

йшлося про поховання батька 27 квітня [34, 242], що, вочевидь є більш правдоподібним з огляду на джерело, його датування і особисту присутність Януша на похованні. Старший син князя писав улюбленому онукові покійного, щоб той 27 квітня прибув до Острога "з повинності своєї кривної, пам'ятаючи про особливу до себе доброзичливість і любов небіжчика...і через своє прибуття ласку свою і особливу любов, яку мав до живого, показати для мене та Дому мого"³. Дослідники так і не змогли пояснити, чому поховання князя відбулося ледь не через два з половиною місяці після його смерті. Лише С.Т. Голубев сконстатував: „Такое явление было в рассматриваемое время в среде южно-русской аристократии и высшей иерархии фактом весьма нередким”, наводячи численні приклади [8, 99-100].

Зазначимо, що не має жодних згадок про ренесансний надгробок зі скульптурою князя, немає й тексту його надгробного напису тієї пори. З чим це пов'язано? Єдиним прямим спадкоємцем Василя-Костянтина залишався старший син Януш. Він і мав би попідкуватися про гідне вшанування поховання батька. Однак не зробив цього. Чому? Нехіть, економічні та інші чинники негативного характеру виключаються. Особливо ж з огляду на золоту медаль із зображенням князя та золоту посмертну маску, яку Януш возив із собою, а також з огляду на неухильне дотримування сином усіх батькових привілеїв та фондущів Православній Церкві. Остання обставина, на наш погляд, дає ключ до розв'язання питання. Православна церква не користувалася західною традицією пишних скульптурних надгробків і, ймовірно, саме шануючи цю традицію (а бо й заповіт покійного) та особливе становище Василя-Костянтина в Руській Церкві, Януш погодився на поховання екзарха Константинопольського Патріарха за старим звичаєм у церкві під землею (можливо, у вівтарній частині), поряд з прахом інших православних князів Острозького Дому. Києво-Печерська Лавра, де лежав батько, брат і мачуха покійного, ймовірно не була обрана як місце поховання самим Василем-Костянтиним.

Останньою загадкою фізичного існування Костянтина Острозького є місце знаходження його праху. У 1886 р. під час реставрації Богоявленського собору Острозького замку учитель місцевої жіночої гімназії Ф.П. Кутневич провів розкопки у поховальних склепах. З'ясувалося, що могили зруйновані, й перемішані останки небіж-

³ Повну публікацію листа за копією з Острозького архіву подав С. Кардашевич: Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa, 1913. – S.242.

чиків не вдалося ідентифікувати, хоч передбачалося, що серед них є й кістки нашого героя. Тим не менше, Ф.П. Кутневич повідомив, що все ж виявив “кости князя Константина Острожского” [15, 22-23]. Ця інтерпретація була необхідна для спростування переказів, ніби онука князя Анна-Алоїза Острозька у 1636 р. не лише останки батька (кн. Олександра), але й прах діда перенесла до Ярослава [11, 9-13] та другої легенди, ніби прах Василя-Костянтина ще наприкінці XVIII ст. був вивезений невідомо куди уніатами, коли вони перебрали на себе острозькі церкви [30, 108, 112]. Тоді ж до поміщика з м. Гощі А.Д. Злотницького потрапила “челюсть из склепа кн. Острожских”, “остатки одежды из гробницы кн. Острожских”, “два куска белого мрамора из гробницы Острожских”. Всі ці речі поміщик передав потім до новоствореного Волинського єпархіального музею [16, 7-8, № 38 – 41]. Дивовижним було те, що “благословенні” княжі кістки невідомим чином потрапили до рук місцевого поміщика. Новим етапом пошуків і “знахідки” праху знаменитого князя стали воєнні, часів німецької окупації, розкопки Йосипа Новицького (1941-1943 рр.), який нібито віднайшов поховання і Василя-Костянтина, і Гальшки Іллівни Острозьких у соборній церкві [6]. Що було знайдено Новицьким насправді – залишається невідомим, достеменність його знахідок нічим не буде підкріплена, й сам дослідник та його сучасники ніколи про неї не згадуватимуть. Так чи інакше, уявні (чи реальні-?) останки князівського поховання не допомогли “воскресити” реальний образ Острозького. Цей останній асоціативний символ у долі князя Острозького ще раз підкреслив його невловимість, а відтак багатомірність і багатолікість для багатьох поколінь істориків – шукачів “золотої маски” князя.

Оскільки ж розкопки у Богоявленській церкві провадилися неодноразово і віднайдені речі, в тому числі кістяки, потрапляли у приватні руки, а потім зезали, не виключено, що реальний прах князя Василя-Костянтина Острозького “розтягли” по кісточках. Це сумно констатувати щодо пам’яті про історичного героя, однак для його вічного спасіння це, як відомого з християнського вчення про воскресіння мертвих, нічого не важить.

Смерть Костянтина Острозького: духовний вимір

Зі смертю Костянтина Острозького завершувалася ціла епоха інтелектуального і духовного відродження православної Русі/русі.

Чи помітили сучасники це завершення, чи віддавали собі звіт у тому, що відсутність серед живих цієї знакової особистості означає зміну "рівноваги" духовно-релігійних сил, і як реагувала Русь/русь на цю скорбну подію?

І тут ми стикаємося з дивовижним явищем. Тогочасні джерела ніби не реагують на смерть князя. Лише вороги покійного князя полегшено зітхнули. Наприклад, уніатський митрополит Іпатій Потій вже 11 серпня 1608 р., поздоровляючи нового київського воєводу Станіслава Жолкевського з прийняттям цього уряду, висловлював неймовірну радість, що нарешті помер "схизматик" Костянтин Острозький, який чинив утиски митрополиту, захопив його володіння й не пускав Потія до Києва [7, 34; 20, 6].

Православні автори "оговталися" лише через якийсь час, коли цілком очевидним стало, що відсутність такого знаного "вождя" "руського народу" та його політичної і економічної потуги дуже дається в знаки. Автор "Київського літопису" першої чверті XVII ст. у своїх "багаточарових" виписках та записках власного гатунку вмістив інформацію про смерть князя після опису подій 1611-1615 рр., вочевидь, завваживши важливість цієї інформації та самої особи Острозького: "Рок 1608: місяца фєвраля 3 дня преставис благоверный и христоролюбивый князь Василеи Острозкии, воєвода киевский, который насаеял вселенную всю святыми книгами. Лежит тело его ув Остроге у церкви Святаго Богоявления, жил на свете лет 82" [14, 106-107]. Отже, для київського літописця, котрим був уставник Успенської церкви на Подолі Кирило Іванович, важливою була релігійно-просвітницька діяльність Острозького. Він визначає її дуже образно й підносить діяльність князя до "сакральної величини", рівноцінної праці святих Кирила і Мефодія – просвітителів слов'ян. Діяння Острозького ледь не більші – він "святими книгами" (вочевидь, йшлося про видання Біблії) насіяв "вселенную всю". Саме цей "подвиг" князя забезпечив йому вічну пам'ять нащадків і славу серед сучасників. У цьому його духовна значущість. Відповідно, таку справу могла здійснити лише благочестива людина та благовірний і христоролюбивий князь. У цих словах літописця прозирає стара київська традиція найменування великих київських князів.

"Острозький літописець", мабуть, був укладений трохи пізніше Київського, зміст його запису цитувався вище. Як уже вказувалося, лаконізм фіксації подій – характерна риса цього літописця. Однак, оповівши про смерть та поховання князя, його автор та-

кож намагається насвітлити “духовне” єство покійного. Для нього основним було те, що Острозький був опорою Православної Церкви і розбудовував її структуру (монастирі, церкви), а також був меценатом церков, шпиталів (лікарні) і школи в Острозі. Особисті християнські якості князя літописець зазначив спеціально. Але, на відміну від цитованого “київського бачення” рис *благовірного князя*, “острозьке бачення” акцентувало на рисах *людського єства* покійного. Цікавою є послідовність цих рис: спочатку богобоязкй, потім “нищелюбивий” і смиренний, нарешті небувала для магната риса – приступний для кожного бажаного його бачити й говорити. “Острозький літописець”, навидовижу, особливо не підкреслює праці Костянтина Острозького у ділянці видання книг (тієї ж Біблії), не пише про Академію (лише згадує школу). Для нього видна лише “конкретна дія” князя та її цілком матеріальний наслідок: зафундовані й побудовані монастирі і церкви, школа, шпиталь.

У цих двох літописах постає два образи однієї людини і князя, так ніби людське єство і титул розділилися. Образ благовірного магната-владаря відокремлюється від образу богобойного християнина-князя. Обидва вони відбивають реальне бачення сучасниками й наступниками значущості цієї постаті в житті Русі/руси.

І все ж такий звужено-спеціалізований погляд на покійного князя і його справу не є абсолютним. У “Острозькому літописі” після інформації про раптову смерть у 1619 р. Януша Олександровича Острозького міститься опис стихійних лих і передзнамій: лиха зима, зірка з хвостом. Але найстрашніше – провіщення “кінця Острозьких”: “Того же року у Острозі на замковій церкві виділи ангела стоячого з голим мечем” [2, 135]. Затим настала смерть останнього Острозького – Януша Костянтиновича, а через шістнадцять років (1636) Острог дочекався знаменитої “трагедії” за участі Анни-Алоїзи. Ангел з мечем на Богоявленській церкві не був знаком охорони та захисту, а провісником краху Острозького Дому та його “пропащої сили” для православної Русі. Ангел стояв над похованнями православних Острозьких і останнім похованням там, на чиїх костях “стояв” ангел з мечем – був “вождь” православної Русі/руси Василь-Костянтин Острозький. Що ж до Києва, то “Межигірський літопис” умістив близьку до смерті князя згадку: під 18 липня 1608 р., коли, на думку літописця, Острозький ще був київським воєводою (хоч насправді ще в лютому упокоївся), грім раптом запалив київський замок під час вечірньої служби в церкві, все там погоріло разом із людьми [23, 95]. Це теж ніби важливе

знамення, яке позначає фізичний і моральний занепад православ'я і крах київського владарювання Острозького водночас.

Усі ці знамення ніби вказували, що рід Острозьких "ізрушил-ся", або близький до смерті. І все це відбулося після завершення життя Василя-Костянтина – останнього з представників Дому Острозьких, котрий дотримувався старої родової традиції, що й забезпечувало його та Дому процвітання. Смерть „патріарха” стала рубежем, за яким “розверзлася бездна” для його нащадків. Вона стала своєрідним передоднем “родового апокаліпсису”, котрий вже ніщо не могло відвернути.

У світлі наступних подій, краху самого Дому Острозьких через його фізичне виродження, погіршення становища Православної Церкви, згортання і ліквідації інтелектуального та видавничого центрів у “Волинських Афінах” смерть князя, усвідомлена як початок кінця, спричинила до швидкого забуття епохи процвітання Дому Острозьких, оскільки його крах усе практично перекреслив. У цьому сенсі емоційне й водночас риторичне питання Мелетія Смотрицького в “Треносі” – де тепер Дім Острозьких („Де тепер неоціненний той камінець, той карбункул, що саяв, наче світильник, який я (мова йде від імені Православної Церкви – В.У.) між іншими перлами, наче сонце поміж горами, в короні голови моєї носила – дім князів Острозьких, котрий блиском світлості старожитної віри своєї над усіма іншими світив?” [24, 313, 331])? мало цілком однозначну відповідь і демонструвало, загально поширювану у православному світі ідею про обов’язкове покарання роду тих, чиї нащадки відступлять від батьківської віри. Костянтин Острозький при мовчазному докорі православних авторів, все ж не міг не виступати “винуватцем” трагедії, адже від “батьківської віри” першими відступили його діти та онуки, і цих двох поколінь “відступників” було досить, щоб швидко настав крах усього Дому. З Василем-Костянтином померла уся слава Острозьких, хоча ще певний час залишалося саме ім’я, княжий титул та інші зовнішні ознаки. “Душа” ж православного Дому померла разом з „патріархом”.

Щоправда, острозькі та віленські інтелектуали спробували переконати Януша Острозького в тому, що він має продовжити традиції Дому, засновані на підтримці Православ'я (однак син лише зберіг статус-кво батькових надань). Найпоказовішим текстом означеного спрямування може вважатися твір “Антиграфи”, в якому від імені Віленського православного братства була зроблена ціла посвята Янушу Костянтиновичу (датована 16 липня 1608 р.), котрого брат-

чики заклинали батьковим іменем: "...не был ли он примером и образцом для всех других людей своего века в иных знаменитых и благочестивых делах и поступках своих, так и особенно в великой и дивной ревности своей о делах, нуждах и спасении в эти плачевные дни Святой Восточной Церкви, своей Матери, – в ревности, которую он проявлял до последнего момента своей богоугодной жизни? Разве не удостоился он еще при жизни щедрой награды и обильного благословения Божия? Разве не посвятил он имения своего бессмертной тут на земле славе и памяти? Разве не приобрел он и не заслужил и этого неувядаемого венца вечной жизни, который ему даст праведный Судия в день славного своего пришествия на облаках небесных? Разве, наконец, счастливо оканчивая течение своей временной жизни и отходя, полный лет, полный доброй славы, полный заслуг и вечных от Бога наград за них, в уготованное ему место покоя и утешения, разве он не завещал вашей княжеской милости заботы об утешении теперешних ран нашей старожитной Церкви? Разве он не поручил вашей опеке и молодостивой защите многих церквей, школ, монастырей, воздвигнутых в честь и славу Всемогущего Бога, и лиц при них состоящих?" [22, 1153-1154]. Ці слова не були простою риторикою. Не виключено, що старий князь на смертному одрі таки давав наказ синові оберігати православ'я, про що опосередковано свідчать підтвердження Янушем батькових надань та його підтримка прохань православних в сенаті. Однак шати "патріарха" для Януша були завеликі, а окрім того, вони мали колір іншої конфесії, до якої він не належав, і це означало приреченість усіх спроб православних інтелектуалів зробити з Януша, нехай навіть тільки словесно, статуру гідного продовжувача головної "батькової слави" – екзарха Церкви.

Цікаво відзначити, що католицькі автори теж не проминули нагоди скласти посмертний панегірик старому князю, вмонтувавши його у панегірик на честь кн. Януша. Цей панегірик ідентифікувала Н.М. Яковенко у вітальній промові Олександра Мельхіоровича 1613 р. на честь відвідин Янушем Острозьким Краківської академії. "Впізнати" в цьому тексті образ Костянтина-Василя з поміж слів про Костянтина Івановича дослідниця змогла завдяки вторинним ознакам (йдеться про те, що оспівуваний персонаж є батьком Януша, в котрому він продовжує жити), оскільки Василь Острозький "з незрозумілих причин...навіть не названий на ім'я" [31, 252]. Панегірик Василю Острозькому займає більше шести сторінок і, на думку Н.М. Яковенко, становить "єдиний відомий на сьогодні

поховальний панегірик одному з найзнаменитіших представників роду Острозьких". Практично п'ять сторінок панегірика займає "Плач землі" з приводу смерті князя-батька. Дослідниця вважає, що цей текст міг бути вставкою до промови Мельхiorовича з якогось більш раннього невідомого панегірика [31, 252-253]. Ось головні тези збереженого тексту панегірика: "Яке велике голосіння й стогін чулися по всій Русі, коли він помер? Яка велика тривога наповнила груди мужів? Із яким великим плачем та зітханням юнаки зрошували слізьми свої обличчя й щоки? Яким великим криком заповнили повітря діви й достойні матрони? Хіба є хтось, хто б стримався? Це чути було скрізь, ридало все, тужили села й гори. Що більше? Повсюди виднілися тривога, плач і безмірне відлуння смерті; вдягли чорну траурну одіж люди всякого віку й всякого стану; замовкла німа й темна судова зала, що позбулася найсправедливішого судді; завалилися повсюди, немов за ударом небес, будинки; осиротіли покої, зведені з королівською пишністю і з вправністю Дедала; тужить у розпачі саме місто; здаються оголеними всі храми, що їх він сам звик відвідувати... Ми втратили мудрого Володаря, справедливого суддю, мужнього й сильного воїна. Ми позбулися окраси й слави батьківщини, сторожа законів, оздоби нашої гідності... Ти ж іще недавно був пострахом для ворогів Русі, ти ж іще недавно височів як примножувач її багатств і оздоб... Ось заходиш, уже заходиш, о Найясніше Сонце, і залишаєш нас у темному мороці, у бурях громадянських воєн" [31, 253-254].

Якщо ці слова справді стосуються кн. Василя-Костянтина, то перед автором, головним героєм Янушем Острозьким і корпорацією Краківської академії поставав виключно образ сенатора і воєначальника Речі Посполитої та гідного репрезентанта видатного магнатського роду. Суддя, воїн, владар, який оберігає землю від ворогів, охороняє чистоту законів та справедливо управляє на своїх теренах. Лише мимохідь було сказано про церкви, які князь відвідував, а після його смерті вони стоять "оголені". Це плач за сином Речі Посполитої, представнику Русі у великій державі. І саме цією ідеєю "панегірик-плач" католика-автора, складений у класичному літературному стилі, дуже відрізняється від "жалобних словесних сліз" православних авторів. Утім їх об'єднує особа Януша Острозького, а точніше, надія на Януша Острозького як продовжувача слави батька, однак кожна зі сторінок по-своєму бачить суть цієї слави та можливі вектори її продовження сином.

Проте дуже швидко старий покійний князь відійшов у забуття,

особливо ж коли помер останній представник роду й хранитель пам'яті про нього – син Януш. Замовкли всі: і православні, і католицькі автори, а тим більше панегіристи, оскільки не стало замовників на спеціальні панегірики Острозьким.

Мовчанка про князя Костянтина Острозького тривала досить довго. Лише поет доби українського бароко Іван Величковський (пом. 1701 р.) склав 1690/1693 рр. віршовану епітафію на гроб кн. К. Острозького, яка відобразила оціночні інвективи доби автора. Наведемо її текст:

Ясне освещенное Константин Константинович,
во святом крещении нареченный Василие,
княжа Острозкий.

В житии и по одходе з света сего ради его
святоблivity заисте (занете – *вар.*) годно есть именовать
Муж Божий (мур Бозкий – *вар.*).

От государей – королей воевода Киевский,
маршалок земле Волынское, староста Володимирский
Именован.

Во благочестии же Святыя Кафолическия Соборныя
Апостольския Церкви яко столп непоколебим от всех
Свидетельствован.

Славного роду росийскаго, греческаго закону веру,
в ней же и родися, соблюде до конца.

Надежду имея в день заплаты от Господа вышняго
сподобитися нетленного венца.

Ревнуя бо поревнова великому Константину царю. Он же
всех обще ходатай бысть крещения.

Сице и сей Константин божественными писмены славенским
и книгами

подвиги скарбы своими роду росийскому зычил просвещения.

В Остроге Богоспасаемом граде отчизне своей преставися,
успе о Господе в церкви великой замковой
И положен.

До зготованых обителей верным Божиим отыйде,
минуячого века сего есть
Свобожен (свободен – *вар.*).

Родися в граде своем Турове
лета Божия нарожения 1527.

Преставися лета Божия нарожения 1608,
имея жития своего лет 81 [18, арк. 109 зв.-110; 13, 515-516; 21,

80-81; 3, 38-39; 4, 135, 137-138].

На час появи цієї епітафії розпочалася нова доба в осягненні історичної пам'яті, котра потребувала повернення героїв "православного зразку" і великої потуги. Однак Острозький не часто "вигулькував" у текстах кінця XVII-XVIII ст. Справжнє повернення його постаті в історію відбулося лише в XIX ст. А вже на початок наступного (XX) ст. численні автори потужно "вимовили" ім'я Костянтина Острозького, нагадали про його численні заслуги і втворювали "міф Острозького", котрий отримав кілька різних образів та різні кольори зафарбувань. Що ж чекає Костянтина Острозького у XXI ст.? Сподіваємося, історики майбутнього шукатимуть не стільки образ чи образи, скільки за "зовнішніми шатами" намагатимуться розгледіти *людину* та найрізноманітніші прояви її єства на тлі соціуму й доби.

Джерела та література

1. Балабушевич В. О дне смерти князя Василия-Константина Константиновича Острожского / В. Балабушевич // Киевская старина. – К., 1882. – № 10. – С. 175-177.
2. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / О. А. Бевзо. – К., 1970.
3. Быков Н. П. Князья Острожские и Волынь / Н. П. Быков – Пг., 1915. – С. 38-39.
4. Величковський І. Твори / І. Величковський. – К., 1972.
5. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) [Перек., упор. і передм. І. Ворончук]. – К.; Старокостянтинів, 2001. – 416 с.
6. Габіт М. Наукові досліді в Острозі / М. Габіт // Волинь, 1943. – 11 лютого. – № 11.
7. Голубев С. Т. Материалы для истории западно-русской церкви. – К., 1891. – Т. 1.
8. Голубев С. Т. Объяснительные параграфы по истории западно-русской церкви / С. Т. Голубев // Киевские епархиальные ведомости. – К., 1893. – №4.
9. Гродецкий Д. Заметка о времени смерти князя Константина Острожского / Д. Гродецкий // Киевская старина. – К., 1885. – № 7. – С. 511-512.
10. Державний архів Волинської обл. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 4.
11. Деятельность Братства имени князей Острожских за первый год своего существования. – Острог, б/д. – С. 9-13.
12. Жукович П. Сеймовая борьба православного западно-русского

дворянства с церковной унией до 1609 года / П. Жукович. – СПб., 1901.

13. Киевские епархиальные ведомости. – К., 1875. – № 15. – Отд. 2. – С. 515-516.

14. Київський літопис першої чверті XVII ст. / [Публ. В. І. Ульяновського, Н. М. Яковенко] // Український історичний журнал. – К., 1989. – № 5.

15. Кितिцин Н. А. Острожское имение / Н. А. Кितिцин // Киевская старина. – К., 1888. – Кн. 4. [Документы].

16. Краткое описание предметов древности Волынского епархиального древлехранилища. – Житомир, 1893. – Вып. 1.

17. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. Оссолінських. – Спр. 1388 / II.

18. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. – Інститут рукопису (далі – НБУВ ІР). – Софійськ. 186 (Петров, III).

19. НБУВ ІР. – Ф. II. – Спр. 22310 (копія).

20. Памяти князя К. К. Острожского. 1608-1908. – СПб., 1908.

21. Петров Н. И. Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским / Н. И. Петров // ЧИОНЛ. – К., 1879. – Кн. 1. – С. 80-81.

22. Русская Историческая Библиотека издаваемая Императорскою Археографическою Коммисиею. – СПб., 1903. – Т. XIX.

23. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888.

24. Українські гуманісти епохи Відродження. – К., 1995. – Кн. 2.

25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 12.

26. ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 54.

27. ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4.

28. ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 5.

29. ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 6.

30. Шумовський П. Остріг. Історичний нарис / П. Шумовський. – Маргет; Вінніпег, 1964.

31. Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. М. Яковенко. – К., 2002.

32. Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). – Archiwum Sanguszków. – Papiery. Nr. 884.

33. Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). – Archiwum Sanguszków. – Papiery. Gorczak. – Nr. 455.

34. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga / S. Kardaszewicz. – Warszawa, 1913.

35. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej / T. Kempa. – Toruń, 1997.

36. Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648 / K. Mazur – Warszawa, 2006.